

Za tę inicjatywę należą się niewątpliwie obu wydawcom szczerze słowa uznania. I chociaż zbiór ten obejmuje tylko 19 spośród (aktualnie) 133 naukowych rozpraw ks. prof. S. Longosza, czyli zaledwie 14,285% jego obecnego dorobku (w skali wszystkich 454 dotychczasowych publikacji to 4,185%), to jednak zbiór ten będzie niewątpliwie bardzo pomocnym narzędziem dla badaczy antyku chrześcijańskiego w Polsce, ponieważ, jak już wspomniano wyżej, kumuluje on trudno dostępne a merytorycznie ważne artykuły autora. Ponadto *Opera selecta minora* stanowią rodzaj reprezentatywnej próbki dokonań ks. prof. S. Longosza oraz pokazują jego intelektualno-naukowy horyzont badawczy. Niewątpliwie cennym elementem omawianej publikacji jest wspomniany wyżej kompletny wykaz prac rzeczzonego autora, który do roku 2008 opracował ks. mgr lic. Józef Figiel, a za lata następne sam autor. Dzięki niemu można bowiem odnieść *Opera minora selecta* do całości dorobku ks. prof. S. Longosza, a tym samym umieścić wybrane tutaj publikacje w kontekście holistycznej wizji jego dokonań i zorientować się co do wartości tegoż dorobku jako całości. Z tych to chociażby względów pozycja ta jest ze wszech miar godna polecenia polskim badaczom antyku chrześcijańskiego.

Piotr Kochanek, Lublin – KUL

Ks. Wojciech Kamczyk, *Bogowie i demony. Augustyn z Hippony i religijność pogańska późnej starożytności*, *Studia Antiquitatis Christianae Series Nova* 22, Katowice 2020, ss. 168.

Nakładem Fundacji Centrum Badań nad Historią Kościoła im. ks. Wincentego Myszora oraz Księgarni św. Jacka ukazała się praca ks. Wojciecha Kamczyka pt. *Bogowie i demony. Augustyn z Hippony i religijność pogańska późnej starożytności*. Publikacja została wydana jako tom 22 „*Studia Antiquitatis Christianae Series Nova*”. Jest to już kolejna publikacja ks. Kamczyka, która ukazała się we wspomnianej serii. Pierwszą była praca pt. *Tota paschalis solemnitatis. Teologia i duszpasterstwo w kazaniach i homiliach św. Augustyna* (Katowice 2012). Autor jest adiunktem w Katedrze Teologii Patrystycznej i Historii Kościoła Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach.

Praca ks. Kamczyka składa się z trzech rozdziałów prezentujących zagadnienie wskazane w tytule oraz przekładu dwóch tekstów św. Augustyna: *De divinatione daemonum* ('O wróżbiarstwie demonów') oraz *Tractatus contra paganos* ('Traktat przeciw poganom'). Właściwą treść ujętą w rozdziałach poprzedza spis treści (w języku polskim oraz angielskim), wykaz skrótów oraz wprowadzenie. Po przekładach umieszczone zostały bibliografia, indeksy (osób, miejsc i zagadnień występujących w pracy) oraz streszczenie w języku angielskim.

We *Wprowadzeniu* (s. 9-10) autor wskazał, że konfrontacja z religią pogańską stanowiła ważny czynnik w kształtowaniu rozwijającego się chrześcijaństwa. Zwrócił ponadto uwagę na fakt, że problem wierzeń pogańskich był ważnym wyzwaniem duszpasterskim dla ówczesnych ludzi Kościoła, w tym dla św. Augustyna. W trzech rozdziałach merytorycznych autor ukazał poglądy biskupa Hippony na pogańską religijność i przejawy jej oddziaływania na ludzi mu współczesnych. Głównym źródłem refleksji autora nad tym fragmentem myśli afrykańskiego biskupa były wspomniane wyżej dwa teksty św. Augustyna, których przekłady zostały dołączone do wydawnictwa.

Pierwszy z rozdziałów (s. 11-24) zatytułowany został *Religijność pogańska*. Tytułowe zagadnienie opisane zostało w czterech paragrafach, z których drugi podzielony został na mniejsze jednostki. Autor ukazał kontekst wypowiedzi św. Augustyna dotyczących pogaństwa. Biskup Hippony wygłosił swoje kazanie w Kalendy styczniowe, w dniu, w którym poganie obchodzili początek nowego roku, a chrześcijanie liczniej niż zwykle, mimo że nie był to dla nich dzień świąteczny, spotykali się na modlitwie. Do zgromadzonych wiernych biskup Hippony zwrócił się w kazaniu przekazanym jako *Tractatus contra paganos*. Po wskazaniu okoliczności wygłoszenia przemowy biskupa autor dokonał charakterystyki wyznawców tradycyjnej religii rzymskiej, jaka wyłania się z lektury dzieła pasterza Hippony. W zależności od nastawienia, z jakim praktykowali obrzędy religijne, św. Augustyn dzielił pogan na tzw. „złych pogan”, którzy swoją religijność redukowali do udziału w zabawach i widowiskach, oraz „mędrców i filozofów”, lepszych od poprzednich, ale zaślepionych pychą, przekonanych, że oczyszczenia można dostąpić samemu – bądź własnym wysiłkiem przez zdobywanie wiedzy, bądź przez składanie ofiar i praktykowanie magii. Osobny paragraf autor poświęcił Augustyńskiej krytyce pogańskiego kultu wizerunków. Biskup Hippony uznawał za absurdalne oddawanie czci wizerunkom tych rzeczywistości, które są bezpośrednio dostępne ludzkiemu poznaniu, wyśmiewał odwracanie się od pierwowzoru, by oddawać

czeń jedynie podobiznie. Myśl hippońskiego pasterza autor opracowania przybliży, podając przykłady używane przez św. Augustyna, np. o człowieku, który przyszedł z prośbą do pana domu i zamiast do stojącej w atrium osoby zwrócił się do malowidła znajdującego się na ścianie (s. 19.), czy też o poganach, którzy pragnęli uciszyć fale, by nie przeszkadzały im czcić posąg Neptuna (tamże). Rozważania na temat religijności pogańskiej ks. Kamczyk zakończył paragrafem opisującym postawy chrześcijan wobec tych praktyk. Autor zreferował rygorystyczne poglądy św. Augustyna, zdaniem którego już samo przyzwalanie na odbywanie się obchodów Kalend styczniowych doprowadzało pogan do zgubnej miłości spraw świata oraz hołdowania pożądlivościom. Chrześcijanie powinni praktykować modlitwę, post i uczynki miłosierdzia w intencji pogan, którzy przez swoje praktyki sami poddają się pod wpływ złego ducha.

Drugi rozdział analizowanej pracy poświęcony został wróżbiarstwu i magii (s. 25-36). Autor zwraca uwagę na powszechność tych fenomenów w religiach starożytnego Bliskiego Wschodu, Grecji i Rzymu, zaznaczając, iż potrzeba stawiania pytań dotyczących spraw nieznanych i przyszłych towarzyszyła ludziom od niepamiętnych czasów, stąd też i sztuka dawania odpowiedzi na nie rozwijała się od dawna (s. 25). W omawianym rozdziale autor najpierw przytoczył poglądy pogańskich pisarzy na temat magii i wróżb. Wbrew temu, czego można by oczekiwać od wyznawców tradycyjnych kultów, ich stosunek do praktyk odkrywania przyszłości nie był jednoznacznie pozytywny. Zdaniem Cycerona wróżbiarstwo zasługiwało na krytykę jako czynność nieracjonalna i nielogiczna, polegająca na domysłach. Podobne stanowisko w kwestii magii zajmował Pliniusz Starszy, który nazywał ją największym oszustwem. Spośród pisarzy przywołanych przez autora jedynie Apulejusz z Madaury wykazywał się pewnym zrozumieniem dla magii. Wskazywał on, że wśród praktyk magicznych należy rozróżnić magię, której działania są ukierunkowane na szkodzenie, oraz magię o charakterze medycznym. Autor zwraca także uwagę na stanowisko władz cesarskich wobec praktyk wieszczbiarskich, zauważając, że we wczesnym okresie cesarstwa (m.in. za Klaudiusza i Nerona) krytykowano praktyki wróżbiarskie, uważając, że magowie i astrologowie nie powinni przepowiadać kres życia władcy, gdyż mogło to prowadzić do wybuchu rebelii bądź spisku. Tę uwagę autora (zawartą w przyp. 105) warto uzupełnić przykładami z czasów późnego cesarstwa jako bliższych św. Augustynowi. Wiele źródeł (m.in. Ammianus Marcellinus, Zosimos i inni) wspomina, że w ok. 371/372 roku w Antiochii cesarz Walens skazał na śmierć pewnego Teodora, który brał udział we wróżbach mających wskazać, jakie imię bę-

dzie nosił następcę cesarza. Podczas wróżby wskazane zostały greckie litery ΘΕΟΔ, co Teodor odczytał jako pomyślny znak dla siebie, za co został skazany na najwyższą karę. W Kodeksie Teodozjusza z kolei zachowała się ustawa Walentyniana I (CTh 9, 16, 9, Pharr, s. 238) z 29 maja 371 roku wyłączająca *haruspicyne* spod kategorii czynów karanych jako *maleficium*, do których zaliczano m.in. praktykowanie magii. Przechodząc do rozpatrywania poglądów autorów chrześcijańskich, ks. Kamczyk stwierdza, że w tym gronie na ogół bezwarunkowo potępiano dywinację pogańską i zakazywano korzystania z niej. Przytacza krytyczne względem praktyk pogańskich opinie m.in. Tertuliana, Cyryla Jerozolimskiego, Minucjusza Feliksa oraz św. Augustyna. Jednocześnie autor zdaje sobie sprawę z rozdźwięku między nauczaniem a praktyką życia, gdyż, jak zauważa, mimo potępień ze strony nauczycieli Kościoła wśród ludu chrześcijańskiego utrzymywało się przekonanie o skuteczności pogańskich praktyk wróżbiarskich.

Pisarze chrześcijańscy, idąc za Biblią, powiązali kult pogański z oddawaniem czci demonom. Zagadnieniu demonologii poświęcony został trzeci rozdział pracy ks. Kamczyka (s. 37-50). W tej części autor prezentuje poglądy św. Augustyna zawarte głównie w wyżej wspomnianych dwóch dziełach. Na początku autor prezentuje poglądy pasterza Hippony na temat cielesnej natury demonów. Zdaniem Augustyna demony posiadały pewien rodzaj subtelnego ciała duchowego charakteryzującego się bystrością odczuwania i szybkością ruchu. Zdaniem Augustyna szczególne właściwości demonów umożliwiały im zwodzenie mniej wprawnych ludzi. Następnie autor przedstawia poglądy pasterza Hippony na temat „miejsca” przebywania demonów. Hipponczyk pisał, że zamieszkują one „pewną przestrzeń zaciemnionego powietrza”. Autor szczegółowo wyjaśnia, co północnoafrykański biskup rozumiał pod tym pojęciem. Następnie przedstawione zostały rozważania Augustyna na temat usposobienia demonów cechujących się złą wolą, zazdrością i pychą. Cechy te stają się widoczne w odniesieniu do ludzi, których demony chcą oddalić od Boga i Kościoła, oraz względem samego Boga, ponad którego pragną się wynosić szatan i jego słudzy. Kolejnym zagadnieniem poruszonym w rozprawie jest kwestia proroczej wiedzy demonów. Autor stwierdza, że w starożytności powszechnie uznawano profetyczne zdolności bóstw pogańskich i ich kapłanów. Poglądu tego nie kwestionował też św. Augustyn. Biskup Hippony uważał, że to większe doświadczenie sprawia, że demony na podstawie naturalnych znaków potrafią przewidzieć wiele wydarzeń. Augustyn przypominał jednak swoim słuchaczom, że do natury złych duchów przynależy kłamstwo, dlatego często zwodzą one tych, którzy ich słuchają, chcąc przede wszystkim

oddalić człowieka od Boga. Obok wróżbiarstwa autor charakteryzuje inne jeszcze zdolności demonów wspomniane przez Augustyna. Były to m.in. zdolność wywoływania chorób, kuszenie, a także moc czynienia cudów.

Każdy z rozdziałów monografii poprzedzony został wprowadzeniem. W poszczególnych paragrafach, składających się na trzy rozdziały pracy, autor często przytaczał dłuższe fragmenty dzieła św. Augustyna, a następnie tłumaczył myśl hippońskiego biskupa. Taki sposób wykładu bardzo ułatwia zrozumienie toku wyводу Augustyna, którego sposób prezentowania myśli może wydawać się nieco zawiły dla współczesnego czytelnika. Rozważania z poszczególnych paragrafów zebrane zostały w podsumowaniach, które przystępnie przedstawiają wnioski płynące z analizowanych treści. Przekłady obu dzieł św. Augustyna poprzedzone zostały wstępami prezentującymi okoliczności powstania tekstu, dotychczasowe wydania i strukturę dzieła. Przekłady zostały zaopatrzone w obszerne przypisy objaśniające tekst i odsyłające do literatury przedmiotu. W bogatym zestawie przywoływanych opracowań warto by umieścić także prace A. Camerona *The Last Pagans of Rome* (Oxford 2011) oraz E.J. Wattsa *The Final Pagan Generation* (Oakland 2015) ukazujące środowisko pogan współczesnych św. Augustynowi. Po skończonej lekturze pracy ks. Kamczyka wyłania się także refleksja, iż tytuł nie zdradza, że czytelnik, obok części analitycznej, otrzymuje także pierwszy polski przekład dwóch dzieł św. Augustyna.

Biskup Hippony jako duszpasterz stanął przed wyzwaniem przeciwdziałania synkretycznym skłonnościom niektórych chrześcijan. Mimo wysiłków św. Augustyna zagadnienie pewnej atrakcyjności różnych form zła nawet dla wierzących pozostaje wyzwaniem także współcześnie. Papież Franciszek przestrzegał wiernych w homilii z 18 października 2018 roku, że diabeł jest niezwykle inteligentny. „Diabeł – mówił papież – albo niszczy nas bezpośrednio przez wady [...] lub niszczy «uprzejmie», dyplomatycznie, [...] bez rozgłosu, prowadzi [...] na drogę przeciętności, czyni letnim na drodze światowości”. Z niebezpieczeństwa paktowania ze złem zdawał sobie sprawę św. Augustyn. Dzięki pracy ks. Kamczyka możemy korzystać z dorobku myśli biskupa Hippony i czerpać z jego duszpasterskich przestroóg.